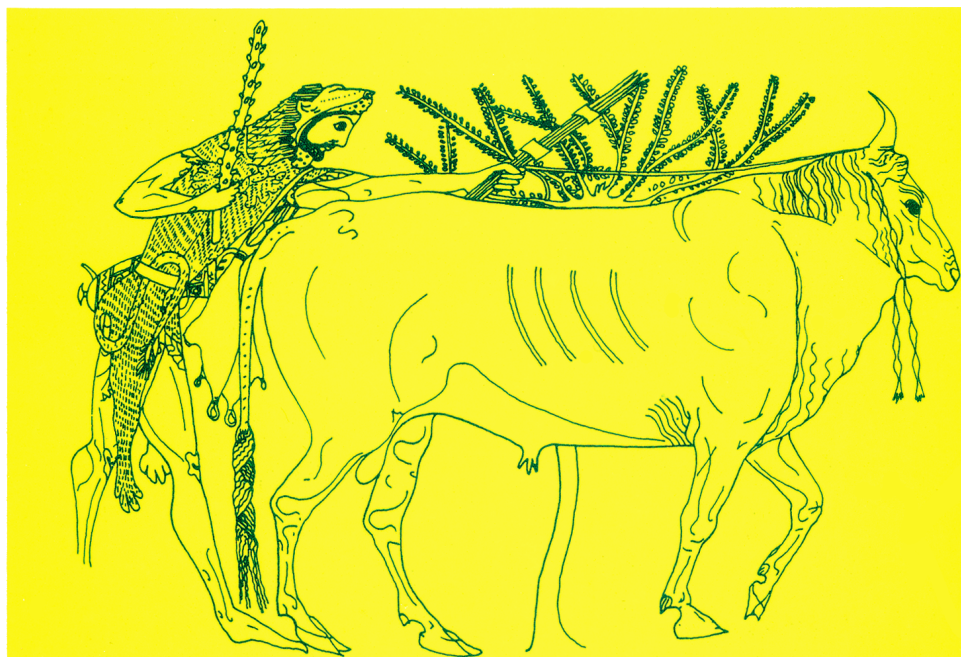

PÁLEO- KTUEEL

4

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1993, Archeologisch Centrum Groningen, RUG

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RUG

Omslag: Herakles en de Kretenzische stier (530-'20 v.Chr.)

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden
overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn
voorzien

Inlichtingen: ACG, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90 367 0353 0

PALEO-AKTUEEL

4

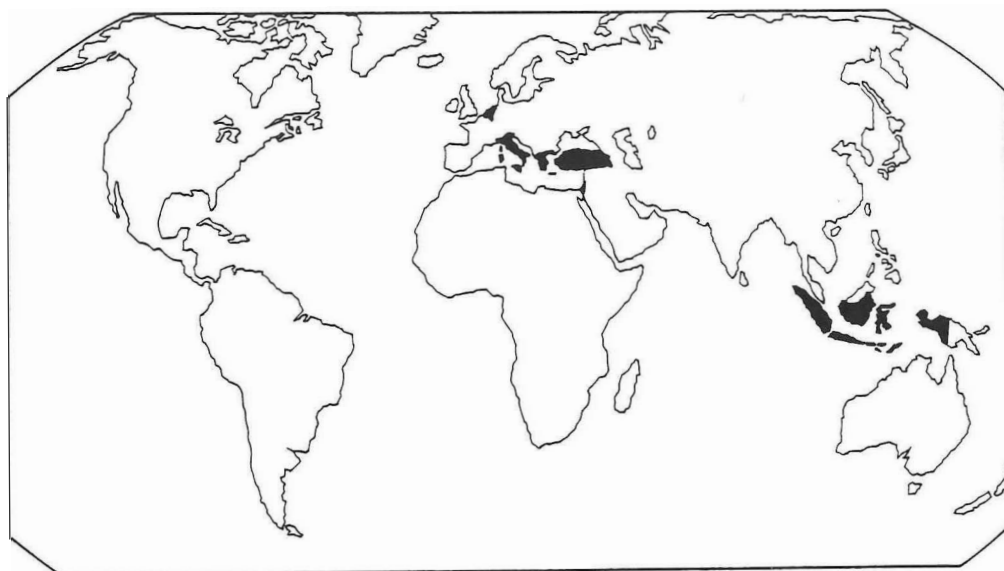
redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos

Archeologisch Centrum

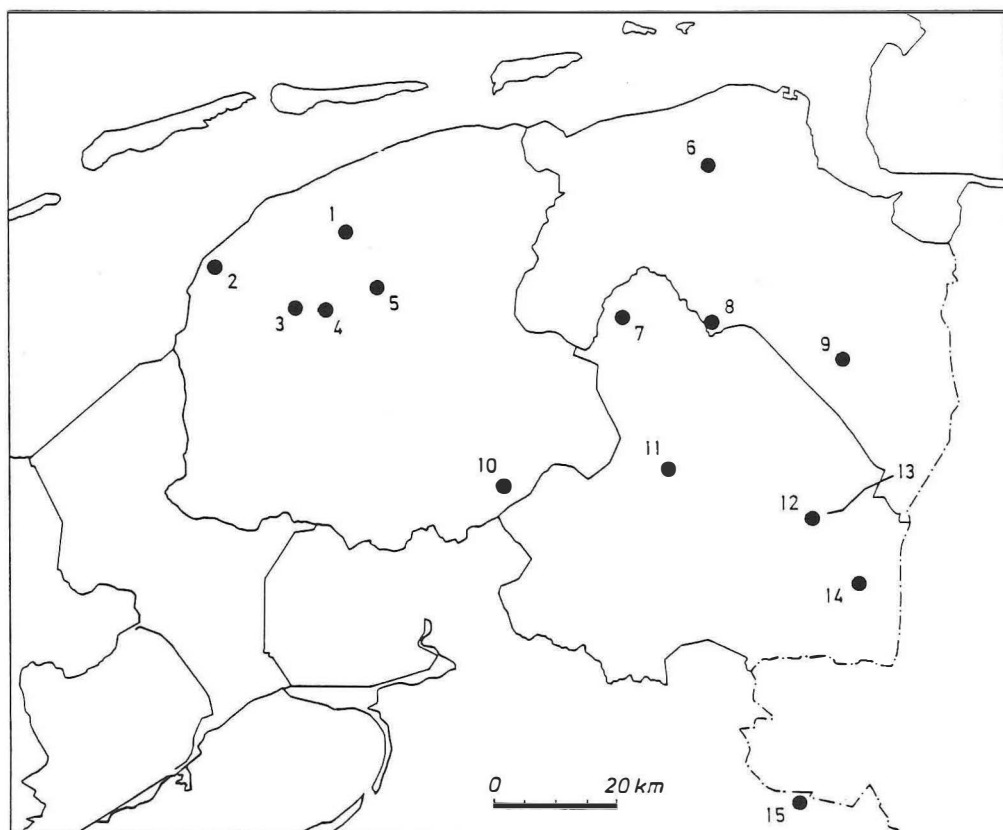
Groningen, 1993

In deze aflevering: België, Griekenland, Indonesië, Israel, Italië, Nederland en Turkije.

In deze aflevering uit Noord-Nederland:

1. Britsum; 2. Wijnaldum; 3. Meemert; 4. Weidum; 5. Hempens; 6. Middelstum; 7. Roden; 8. Weerdenbras; 9. Nieuwe Pekela; 10. Noordwolde; 11. Hooghalen; 12. Driest; 13. Valtherbrug; 14. Nieuw-Dordrecht; 15. Mander.

INHOUD

Voorwoord

G.-J. BARTSTRA	
Terugkeer naar Sulawesi	11
D. STAPERT, E. DRENTH & J. HULST	
Een bladspits van de Leusderheide (provincie Utrecht)	15
O.H. HARSEMA	
Mag het ook het broodje vis zijn?	20
R.P. EXALTUS, H.A. GROENENDIJK & J.L. SMIT	
Voortgezet onderzoek op de mesolithische vindplaats NP-3 (Groninger Veenkoloniën)	22
A.T. CLASON	
Een taxidermist in Bergschenhoek (Z.-H.)?	26
A. UFKES	
Vroeg-neolithische votiefgaven? Edelhertgeweien uit Drenthe en Groningen	28
A. UFKES	
Het hunebed O2 bij Mander (Ov.)	31
E. JANSMA & W.A. CASPARIE	
Een neolithische <i>landnam</i> ontrafeld door dendrochronologisch onderzoek van de veenweg van Nieuw-Dordrecht (Dr.)	33
J.J. HEKMAN	
Een topografische survey van het grafveld Chalandriani op Syros (Griekenland)	37
S. BOTTEMA, H.R. REINDERS & H. WOLDRING	
Laat-quartaire vegetatiegeschiedenis van het Oostmediterrane gebied: veldwerk in 1992	41
O.H. HARSEMA	
Een prijswinnend lot in de 'Vijfde Verloting'; een bronstijderf ontdekt in Roden (Dr.)	44
A.G.F.M. CUIJPERS	
Fysisch-antropologisch onderzoek van de crematieresten uit het urnenveld van Driest (Dr.)	49

E. TAAYKE	
Een kuil uit de vroege ijzertijd, gevonden in Roden (Dr.)	52
J. SCHEFFER	
Bewoningssporen uit de midden-ijzertijd te Meamert, een terp bij Winsum (Fr.)	57
B.-J. HAAGSMA, Z. MALAKASIÓTI, H.R. REINDERS & V. RONDÍRI	
Een survey tussen Baklali en Karatsadagli (Thessalië, Griekenland)	60
P. ATTEMA	
<i>On-site & off-site</i> , surveymethoden in Midden-Italië	65
M. MAASKANT-KLEIBRINK	
Mythologie en prehistorie I: de naakte man met de knuppel, een held uit de prehistorie?	70
R.H.P. LUTGERINK	
Numerieke analyse van Oostmediterrane pollendata; methode en eerste resultaten	75
G.J. DE LANGEN, H. HOMMES, T. PERGER & M. WISPELWEY	
Het project bodembeschermingsgebieden Friesland	80
H. WOLDRING	
Over tussenvormen van sleedoorn en kriekpruim	85
C. DYER & M. HAAGSMA	
Een geometrisch vondstcomplex in Nieuw Halos. De Halos-materiaalcampagne 1992 (Griekenland)	90
W.A. CASPARIE	
De Valtherbrug (Dr. en Gr.); meer dan één weg?	95
J. FEIJE	
Een stadje in Arkadië	100
J. SCHELVIS & A. ERVYNCK	
Mijten (Acari) uit Romeins Oudenburg in Vlaanderen	105
A.T. CLASON & L. VAN ES	
De oeros - <i>Bos primigenius</i> - van Britsum (Fr.) gedateerd	110
G.J. DE LANGEN, H. HOMMES, E. TAAYKE & M. WISPELWEY	
Een korte verkenning te Hempens-Zuiderburen (Fr.)	111

J.C. BESTEMAN, J.M. BOS & H.A. HEIDINGA	
De realisatie van het onderzoek bij Wijnaldum (Fr.)	116
J.C. BESTEMAN, J.M. BOS & H.A. HEIDINGA	
Het onderzoek bij Wijnaldum (Fr.): opgravingscampagne 1992	119
C.M. HAVERKORT, M. HOPMAN, J.M. PASVEER & W. PRUMMEL	
De jongste bewoners van Wijnaldum (Fr.)	123
T. LOOIJENGA	
Corpus 'Friese' runeninscripties	127
Y. DIJKSTRA	
Middeleeuwse bewoningssporen bij Hooghalen (Dr.)	132
W.P.M. MULDER & J. MOLEMA	
Het oude kerkhof van Noordwolde (Fr.)	137
J. MOLEMA	
Een verkennende opgraving van een verhoogde woonplaats in de gemeente Middelstum (Gr.)	140
J. SCHEFFER	
De stinspoort van Papinga-state te Weidum (Fr.)	145
P.B. KOOI	
De ontwikkeling van de borg Ewsum bij Middelstum (Gr.)	149
P. BAKS	
'Een grensgeval': archeologisch onderzoek naar het blokhuis Weerdenbras (Gr.) (1505-1516)	154
A.F.L. VAN HOLK	
Incidentele passagiers aan boord van een binnenschip	159

VOORWOORD

Op grote schaal vindt aantasting plaats van stad en land in het kader van herinrichting en nieuwbouw. Dit is niet alleen in Nederland het geval, maar in alle landen waar archeologen van de Rijksuniversiteit Groningen werkzaam zijn. Bundeling van krachten en goede structurele voorzieningen zijn een strikte vereiste om de ontwikkelingen voor te zijn.

Onderzoek en onderwijs zijn de kerntaken van de archeologie bij de RUG. Een deel van de onderzoekscapaciteit is gericht op veldwerk: surveys, boorcampagnes en (nood)-opgravingen. De basis voor dit veldwerk wordt gelegd door een goede infrastructuur van de archeologie bij de RUG, maar zonder financiële, materiële en personele steun van velen is archeologisch onderzoek in deze tijd ondenkbaar. Landeigenaren, gemeentebesturen, bouwbedrijven, amateurarcheologen en sponsors leveren allen op geheel eigen wijze een bijdrage in de vorm van medewerking, advies, mankracht, machines en geld. Een blik op de lijst van lezingen, excursies, tentoonstellingen en publikaties leert dat archeologie maatschappelijk stevig verankerd is.

'Wijnaldum', met meer dan duizend vermeldingen in de media, meer dan 10.000 bezoekers aan de opgraving, vele tientallen lezingen en excursies en een lange lijst van sponsors is daarvan een duidelijk voorbeeld. Zonder de samenwerking met amateurs en vrijwilligers is 'Wijnaldum' niet te realiseren. Een goede uitvoering van de kerntaken is evenmin mogelijk zonder deze brede inzet.

In het verleden lieten de eindresultaten van archeologisch onderzoek vaak lang op zich wachten. Uitwerking en analyse van opgravingsgegevens vergen nu eenmaal veel tijd. Voor een goed contact met allen die bij de archeologische activiteiten van de RUG betrokken zijn is spoedige publicatie van de voorlopige resultaten van lopend onderzoek echter onontbeerlijk. Daarom is vier jaar geleden gestart met de uitgave van *Paleo-aktueel*. *Paleo-aktueel* is door de bijdragen van vele collega's uit de beroeps- en amateurwereld die actief participeren in het Groninger archeologisch onderzoek, een nuttige spiegel van het eerder geschetste beeld. Honderd verschillende auteurs werkten mee aan de 130 artikelen in de eerste vier afleveringen. Archeologie leeft in Groningen!

Tot nu toe was *Paleo-aktueel* een uitgave van de vakgroep 'Het Biologisch-Archeologisch Instituut'. Met ingang van 1 januari 1993 zijn de archeologie-sectoren bij de RUG samengegaan in een nieuwe vakgroep Archeologie en een Archeologisch Centrum Groningen. De samenwerking komt in deze uitgave al in beeld.

Dank zij de medewerking van de auteurs en het strakke regime van de redacteurs Mette Bierma en Jurjen Bos is het ook de vierde keer gelukt de artikelen kort te houden en de uitgave op tijd uit te brengen. Evenals voorgaande jaren verzorgde Xandra Bardet de correcties van de samenvattingen. De vele enthousiaste reacties van instellingen en personen die betrokken zijn bij het archeologisch onderzoek van de RUG staan borg voor voortzetting van *Paleo-aktueel*.

MAG HET OOK EEN BROODJE VIS ZIJN?

O.H. Harsema

In mijn bijdrage in *Paleo-aktueel* 3 (Harsema, 1992) heb ik aangegeven dat de aanzet tot een van de belangrijkste paleo-economische veranderingen in de geschiedenis van de mens is geweest het incorporeren van zaden van wilde granen in het menu, het eerst in het Levantijnse deel van het Nabije Oosten. Daarmee werd een gevarieerder en meer uitgebalanceerd dieet verkregen dat op zich voldoende reden was om het nieuwe voedingspatroon – met een belangrijk graanaandeel – ingang te doen vinden. Vandwang, door voedselschaarste, al dan niet veroorzaakt door overbevolking, hoeft dan geen sprake te zijn geweest. De overgang naar het nieuwe dieet plaatste ik in het late paleolithicum, tussen 20.000 en 15.000 jaar geleden, ver voor het Natufien, dat in het westelijk deel van het Nabije Oosten direct aan het neolithicum voorafgaat.

Tot voor kort kon als aanwijzing voor deze exploitatie van wilde zaden in het late paleolithicum alleen op het voorkomen van mortieren, stampers, wrijfstenen en maalplaten op de *occupation sites* worden gewezen. Zelfs Natufien-vindplaatsen hebben, met een enkele uitzondering, weinig verkoold zadenmateriaal opgeleverd; voor oudere epipaleolithische en laat-paleolithische sites was de situatie nog minder florissant. Daar is nu verandering in gekomen. In het *Festschrift* voor Van Zeist publiceren Kislev et al. (1992) verkoold plantaardig materiaal uit de site Ohalo II, aan de zuidwestoever van het Meer van Galilea (of Meer van Tiberias), in Noord-Israël. In de herfst van 1989 was langs de oever van dit meer een strook drooggevallen waardoor buiten de kust een prehistorische woonplaats aan het licht kwam. Hieruit werd een monster van ruim 0,9 m³ modder nat gezeefd (maaswijdte zeef 2 mm). Van het determineerbare, verkoolde plantaardi-

ge materiaal, dat als 'in principe eetbaar' kon worden aangemerkt – zaden, noot-, vrucht- en pitfragmenten – bleek ca. 60% (588 korrels) afkomstig van wilde gerst (*Hordeum spontaneum*). Zes dicht bijeenliggende ¹⁴C-dateringen leveren voor deze Kebaran vindplaats een gemiddelde op van ca. 19.000 BP; AMS-dateringen van graankorrels geven geen noemenswaardig andere uitkomst.

De fauna is rijk en gevarieerd en in het bijzonder valt de grote hoeveelheid visresten op. Vis moet een belangrijke voedselbron zijn geweest, die ook het hele jaar beschikbaar was. De hoeveelheid wilde gerst in het monster vormt de eerste belangrijke botanische ondersteuning voor de veronderstelling dat graan al in het late paleolithicum (Kebaran; lokaal als vroeg-epipaleolithicum aangeduid) een plaats in het menu kan hebben ingenomen.

Fig. 1. Ohalo en andere laat-paleolithische en Kebaran vindplaatsen in Noord-Israël (Nadel & HersHKovitz, 1991).

Summary

A considerable quantity of charred seeds of wild barley has been collected at the Kebabran site of Ohalo II, Sea of Galilee, Israel. The rich faunal assemblage includes thousands of fish bones. The site is ^{14}C dated to c. 19.000 BP. This is the first time that substantial botanical remains support a Late Palaeolithic origin of the cereal component in the Levantine prehistoric diet.

Literatuur

- Harsema, O.H., 1992. Het eerste broodje vlees: gedachten over de oorsprong van de agrarische bestaanswijze. *Paleo-aktueel* 3, pp. 44-49
- Kislev, M.E., D. Nadel & I. Carmi, 1992. Epipalaeolithic (19.000 BP) cereal and fruit diet at Ohalo II, Sea of Galilee, Israel. *Review of Palaeobotany and Palynology* 73 (= Festschrift for Professor Van Zeist, edited by J.P. Pals, J. Buurman & M. van der Veen), pp. 161-166.
- Nadel, D. & I. HersHKovitz, 1991. New subsistence data and human remains from the earliest Levantine Epipalaeolithic. *Current Anthropology* 32, pp. 631-635.